

Jan Tyszkiewicz
Akademia Humanistyczna w Pułtusku

Turkolodzy polscy w czasie II wojny światowej

Polish Turcologists during the 2nd World War

There were eight Turcologists in 1939 in Poland, including three professors: Władysław Kotwicz at the University of Lvov, Tadeusz Kowalski at the Jagiellonian University and Ananiasz Zajączkowski at the University of Warsaw. Muslim mufti in Poland Jakub Szynkiewicz and Marian Lewicki (University of Lvov) had a PhD in Oriental studies. Stanisław Szachno-Romanowicz, employee at the Main Archives in Warsaw, had an MA in Arabic studies and a PhD in Semitic studies. Master's degrees in Oriental studies received: Ali Woronowicz (Lvov) and Turcologist Seraja Szapszał (St. Petersburg). A distinguished author and organiser of cultural life of the Karaites was Aleksander Mardkowicz (magazine "Karaj Awazy") and of Tartars – Leon and Olgierd Kryczyński (magazine "Rocznik Tatarski"). Stanisław Kryczyński, with an MA in history, co-operated with the Tartars. Some of them were executed for political reasons, – Leon Kryczyński by the Germans (1939), Olgierd Kryczyński by the Soviet secret police NKVD (1942), Ali Woronowicz died in NKVD prison (1941); the last two for co-operation with the "Prometeusz" movement. Tadeusz Kowalski together with other Jagiellonian University professors was imprisoned in the Sachsenhausen camp (until 8.2.1940). Jobless and emaciated, the following died of natural causes: Stanisław Kryczyński (1941), Aleksander Mardkowicz (1944) and Władysław Kotwicz (1944). The following survived the war: Jakub Szynkiewicz (emigrated in 1944), Seraja Szapszał was detained in the Lithuanian Socialist Republic, Stanisław Szachno-Romanowicz, evacuated in 1939, remained as an expatriate in London. Doing odd jobs, the following survived the war: Tadeusz Kowalski, Ananiasz Zajączkowski, Marian Lewicki. After 1945 they took up scientific work.

Keywords: Polish Turcologists, 2nd World War, German occupation, Soviet occupation, elites extermination, Tadeusz Kowalski, Władysław Kotwicz, Ananiasz Zajączkowski, Seraja Szapszał, Stanisław Szachno-Romanowicz, Marian Lewicki

Słowa kluczowe: turkolodzy polscy, II wojna światowa, okupacja niemiecka, okupacja sowiecka, eksterminacja elit; Tadeusz Kowalski, Władysław Kotwicz, Ananiasz Zajączkowski, Seraja Szapszał, Stanisław Szachno-Romanowicz, Marian Lewicki.

Turkologów w Polsce, specjalistów z wyższym wykształceniem, było w 1939 r. tylko kilku. Dlatego równie ważne było ich otoczenie i współpracownicy, działacze kulturalni i religijni związani ze Wschodem. W całym XIX i na początku XX w. istniała pewna prawidłowość. Tatarzy, Karaimi i Ormianie utrzymywali na terenie dawnej Rzeczypospolitej odrębność etniczno-grupową dzięki związkom religijnym, językowi i zwyczajom. W późnym średniowieczu, czasem dłużej, łączyło ich posługiwanie się dialektami języka kipczackiego. Wobec różnych losów tych społeczności warto dać tutaj kilka wyjaśnień. Tatarzy napływali do Wielkiego Księstwa Litewskiego jako uchodźcy lub brańcy z chanatów tatarskich, od końca XIV do XVII w. Mówili w różnych dialektach kipczackich i stosunkowo szybko, od XVI w., zaczęli posługiwać się miejscowym językiem starobiałoruskim i polskim, zachowując tylko szczątki słownictwa kipczackiego. Jako muzułmanie w obrzędach religijnych korzystali wyłącznie z języka arabskiego, w literaturze religijnej wyjątkowo z tureckiego. Zatrzymali natomiast do dnia dzisiejszego świadomość swojego pochodzenia. Karaimi wywodzący się z miast Półwyspu Krymskiego, prowadzący handel orientalny, zamieszkali początkowo w kilku miastach Rusi (XII–XIII w. – Kijów, Włodzimierz, Halicz, Lwów). Duża ich grupa została przesiedlona z Krymu (Sołhat, Czufut Kale) w 1398 r. przez ks. Witolda do Wielkiego Księstwa Litewskiego (Troki, Łuck). Wyznając karaimizm jako oddzielną religię, w życiu religijnym posługiwali się językiem hebrajskim. Karaimi zachowali do dzisiaj żywy język z grupy turecko-kipczackiej (Troki, Wilno i diaspora na świecie)¹.

Ormianie (Armeńcy) mają skomplikowaną historię. Należą do ludów indoeuropejskich; przyjęli chrzest w 337 r. n.e. Własny alfabet (ok. 405, Mesrop) i dialekt regionu Ararat na Kaukazie umożliwiły uformowanie języka starormiańskiego (grabar), stosowanego w liturgii i literaturze. Rozproszeni od VI w. w Azji Zachodniej, krajach śródziemnomorskich i Europie Zachodniej; przesiedlani byli przez cesarzy bizantyńskich do Tracji i Macedonii (VIII–IX w.). W Konstantynopolu, na Krymie, w Persji, miastach Złotej Ordy zajmowali się handlem ze Wschodem. Na Rusi zachodniej osiedlali się falami od XII w., głównie z Krymu w XIV w., z Mołdawii w XV–XVII w., z Turcji w XIX w. Najstarsze gminy ormiańskie powstały we Lwowie, Łucku i Kamieńcu Podolskim, od początku XIV w. W Europie Wschodniej (Ruś, Polska) Ormianie posługiwali się językiem kipczackim (tzw. tatarskim), zaś językiem starormiańskim (grabar) wyłącznie w liturgii i piśmiennictwie. Statut Datastanagerik (z 1184), przetłumaczony na łacinę i kipczacki w Polsce, zatwierdził król Zygmunt Stary (1519). Unia Kościoła ormiańskiego z Kościołem katolickim (w Polsce 1630) i bliskie więzi z mieszczaństwem i szlachtą spowodowały polonizację Ormian od połowy XVII w. Dokumenty sądu religijnego w gminie lwowskiej z 1564–1630, pisane w języku ormiańsko-kipczackim, zostały niedawno opublikowane. Posługiwanie się przez Ormian polsko-ruskich językiem kipczackim jako językiem domowym przypadało na XII–XVII stulecie; później pozostały pojęcia i niektóre wyrazy; podobnie jak w kulturze Tatarów

1 O Tatarach: J. Tyszkiewicz, *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989; K. Warmańska, *Tatarzy polscy. Tożsamość etniczna i religijna*, Kraków 1999; A. Konopacki, *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku*, Warszawa 2010; W. Wendland, *Trzy czoła proroków z matki obcej. Myśl historyczna Tatarów polskich w II Rzeczypospolitej*, Kraków 2013. O Karaimach: S. Szyszman, *Le Käraïsm*, Lausanne 1980; *Karaimi*, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2012; „Almanach Karaimski”, t. 1–5, 2012–2016, tutaj literatura.

litewsko-polskich². Orientalistyka w Polsce mogła się lepiej rozwijać w oparciu o aktywny współdziałanie obywateli z orientalnym rodowodem. Państwo dotowało czasopisma i akcje kulturalne Tatarów i Karaimów³.

Oba państwa, które w wyniku wojny podzieliły terytorium Polski w 1939 r., prowadziły planową akcję eksterminacji polskich elit: kultury, polityki i wojska. Jak wiadomo, w Rzeszy Niemieckiej i Związku Sowieckim obowiązywały w tym zakresie różne priorytety, nakazy i praktyki działania. W drugiej fazie wojny sytuacja wymusiła tylko pewne zmiany (w latach 1942–1944)⁴. Dokonamy przeglądu życiorysów 12 najważniejszych turkologów i ich społeczno-kulturalnych współpracowników, z okresu: od 1 września 1939 r. do 9 maja 1945. Będzie to przyczynek do historii strat poniesionych przez naukę polską w II wojnie światowej, przedstawiający bliższe fakty w tym zakresie. Turkologów można uznać za grupę dobrze reprezentującą wojenne losy polskiego środowiska naukowego. Dwunastu turkologów mieszkało w siedmiu różnych miastach Polski. Byli to: Stanisław Szachno-Romanowicz, Leon Kryczyński, Olgierd Kryczyński, Tadeusz Kowalski, Ali Woronowicz, Stanisław Kryczyński, Władysław Kotwicz, Aleksander Mardkowicz, Ananiasz Zajączkowski, Seraja Szapszał, Jakub Szykiewicz i Marian Lewicki.

Z wyżej wymienionych Stanisław Szachno-Romanowicz (1900–1973) posiadał magisterium z arabistyki, napisane pod opieką prof. Zygmunta Smogorzewskiego (Lwów 1928), i doktorat z semiotyki starożytnej, przygotowany pod opieką ks. prof. Józefa Bromskiego (Warszawa 1934). Jako zdolny kryptolog był etatowym oficerem Działu Szyfrów w Sztabie Generalnym WP. Otrzymał w 1931 r. etat w dziale wschodnim Archiwum Głównego Akt Dawnych, gdzie porządkował i identyfikował dokumenty w językach: tureckim, kipczackim i perskim. W 1933 r. został członkiem Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego, od 1935 r. uczęszczał na zajęcia seminarium turkologicznego, prowadzone przez prof. Ananiasza Zajączkowskiego⁵.

Po wybuchu wojny, zgodnie z przepisami, został wraz z żoną ewakuowany z Warszawy 8–9 września 1939 r., następnie musiał się udać do Rumunii i Francji. Skierowany do pracy w wywiadzie wojskowym, przebywał w Algierii i Hiszpanii, został uwięziony. Po wydostaniu się z więzienia, przez Gibraltar udał się do Wielkiej Brytanii. Jako kryptograf Sztabu Generalnego, organizator polskich oddziałów zbrojnych w 1918–1919 r. oraz uczestnik wojny polsko-sowieckiej 1920 był poszukiwany przez gestapo i NKWD. Od 1943 r. do końca wojny przebywał w Wielkiej Brytanii. Wyjeżdżając z Warszawy, zabrał kupiony w 1938 r. *kitab* tatarski Adama Assanowicza. Opracowanie tego tekstu było jego

- 2 M. Długosz, P. Scholz, *Ormianie (Armeńcy)*, „Encyklopedia Katolicka”, t. 14, Lublin 2010, s. 802–806; E. Tryjarski, *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich*, „Rocznik Orientalistyczny” t. 23, 1960, nr 3, s. 7–55; K. Stopka, *Ormianie w Polsce dawniej i dzisiaj*, Kraków 2000; E. Tryjarski, *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625–1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, Kraków 2010; *Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1564–1608 w języku ormiańsko-kipczackim*, oprac. E. Tryjarski, Kraków 2017; E. Tryjarski, *Armeno-Kipchak Studies. Collected papers*, red. M. Mejor, A. Bareja-Starzyńska, Warszawa 2017.
- 3 A. Miśkiewicz, *Tatarzy polscy 1918–1939*, Warszawa 1990, s. 105–138 i in.
- 4 Obszerna literatura tej problematyki jest łatwa do odnalezienia. Ostatnio o ideologach rasizmu i ludobójstwa hitleryzmu: K. Kąkolewski, *Co u pana słyhać? Dziesięciu byłych nazistów wysokiej rangi*, Poznań 2010.
- 5 J. Tyszkiewicz, *Pismo sułtana Murada III do króla Zygmunta III z roku 1591 w sprawie Tatarów litewskich*, „Studia Źródłoznawcze” t. 30, 1987, s. 75–97; J. Tyszkiewicz, *Dział wschodni Archiwum Głównego przed 80 laty*, [w:] *Historia memoria scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia prof. Edwarda Potkowskiego*, red. J. Krochmal, Warszawa 2015, s. 140–151.

jedyną publikacją naukową na obczyźnie. Znane są jeszcze dwa jego teksty popularne, wydane po polsku w Londynie. Po rozwiązaniu polskich jednostek wojskowych w 1945 r. pozostał w Wielkiej Brytanii, gdzie podejmował różne rodzaje pracy⁶.

Jeszcze przed wybuchem wojny 1 września 1939 r. niemieckie władze bezpieczeństwa przygotowały imienne listy osób wytypowanych do aresztowań i egzekucji. W Gdyni 14 września 1939 r. dokonano aresztowań, zatrzymując dwudziestu paru prominentnych mieszkańców miasta, wyższych urzędników, prawników i lekarzy. Wśród nich znalazł się Leon Mirza Kryczyński (1887–1939). Od 1937 r. pełnił on urząd wiceprezesa Sądu Okręgowego w Gdyni. W prowizorycznych warunkach, w kawiarni Francuska przy pl. im. Tadeusza Kościuszki, przetrzymywany był Kryczyński kilka dni. Po chwilowym uwolnieniu, aresztowany ponownie po 20 września, był więziony w tzw. obozie emigracyjnym w Grabówku (27 IX–20 X), a następnie w budynku b. Komisariatu Rządu w Gdańsku, i przestuchiwany. Zginął rozstrzelany w Piaśnicy, zapewne 11 listopada 1939 r., wraz z dużą grupą skazańców⁷.

Był ofiarnym działaczem kulturalnym: podczas studiów w Petersburgu, w ruchu niepodległościowym Tatarów krymskich w 1905 r. i w latach 1918–1920, w Związku Kulturalno-Oświatowym Tatarów RP od 1925 r.; niestrudzonym popularyzatorem i autorem opracowań historycznych, redaktorem i wydawcą „Rocznika Tatarskiego” w latach 1934–1938. Przed ponownym aresztowaniem proponowano mu ukrycie się. Odmówił mając świadomość śmiertelnego zagrożenia. Chciał do końca pełnić rolę przedstawiciela państwa i prawa polskiego. Jego polityczna działalność na Krymie i w Azerbejdżanie w latach 1918–1920 była znana, ale zapewne nie zgodził się na żadną współpracę z Niemcami. Nie chciał uczestniczyć w żadnej akcji, którą w Berlinie planowano prowadzić wśród Tatarów krymskich⁸.

Kraków został wyznaczony na siedzibę gubernatora Generalnej Guberni, jako jednostki administracyjnej utworzonej z ziem polskich pod okupacją niemiecką. Władze niemieckie w oficjalnych kontaktach z była administracją i urzędami polskimi w Krakowie przez blisko dwa miesiące starały się zachować pozory normalności. Wyznaczono im jedynie niemieckich nadzorców. Dlatego 19 października 1939 r. senat Uniwersytetu Jagiellońskiego podjął uchwałę o rozpoczęciu nauki w uczelni. Wykłady i zajęcia miały się rozpocząć 13 listopada. Wówczas władze uniwersyteckie otrzymały oficjalne zawiadomienie, że 6 listopada odbędzie się odczyt ppłk. Brunona Müllera, na który obowiązkowo mają przybyć wszyscy profesorowie i wykładowcy. Jak wiadomo, po krótkim oświadczeniu Müllera, że uczelnia bezprawnie zamierza rozpocząć naukę, wszyscy przybyli do auli profesorowie i wykładowcy zostali natychmiast aresztowani i skierowani do więzienia, najpierw w Krakowie, następnie zaś przewiezieni do Wrocławia.

- 6 S. Szachno-Romanowicz, *Planetne dualary Tatarów polskich. Nota biograficzna (M.M. Dziekan) i bibliografia prac S. Szachno-Romanowicza*, „Rocznik Tatarów Polskich” t. 4, 1997, s. 7–10.
- 7 W. Sasinowski, *Piaśnica 1939–1944*, Wejherowo 1956, s. 51; M. Konopacki, *Leon Najman Kryczyński (25 IX 1887–XI 1939)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1964, nr 1 (49), s. 35–37; Dż. Dżabagi-Skibniewska, *Wspomnienie o Leonie Kryczyńskim*, „Życie Muzułmańskie” 1986, nr 1, s. 4–5.
- 8 J. Tyszkiewicz, *Leon Kryczyński jako redaktor „Rocznika Tatarskiego” w latach 1930–1939*, „Życie Muzułmańskie” 1988, nr 8, s. 33–40; *Leon Najman Mirza Kryczyński – lider ruchu kulturalnego Tatarów polskich*, red. S. Chazbijewicz, Gdańsk 1998; J. Tyszkiewicz, *Z historii Tatarów polskich: 1794–1944*, Warszawa 2002, s. 87–152.

Na Uniwersytecie Jagiellońskim katedrą filologii orientalnej kierował wówczas prof. Tadeusz Kowalski, członek czynny i sekretarz generalny Polskiej Akademii Umiejętności. Wywieziony wraz z innymi profesorami do więzienia we Wrocławiu, przebywał tam blisko dwa miesiące. Potem wszystkich profesorów przewieziono do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen. Z więzienia we Wrocławiu uwolniono 27 listopada jedynie dwóch profesorów: Jana Dąbrowskiego i Zygmunta Sarneę, w wyniku interwencji węgierskiej. Szykany, warunki egzystencji w więzieniach, reżim obozowy w Sachsenhausen i pobyt młodszych w obozie w Dachau opisał kilku z uwięzionych⁹.

W więzieniu wrocławskim, w celi nr 306, przebywało 20 profesorów, którzy wybrali T. Kowalskiego na komendanta sali. Wedle jego propozycji rozpoczęto prowadzenie cyklu wspomnień, publicznych wypowiedzi kolejnych profesorów mówiących o swoich drogach życiowych prowadzących na uniwersytet. Następnie podjęto cykl wykładów naukowych, o tematyce zależnej od specjalności referenta. Zainicjował go T. Kowalski 16 listopada 1939 r. odczytem: *Ibrahim syn Jakuba i jego podróż po krajach słowiańskich*. Dziesięć dni później wygłosił prelekcję *Podróż po Małej Azji*, wspominając swoje wyprawy naukowe do Turcji¹⁰. Niewątpliwie Kowalski był autorytetem i organizatorem aktywności intelektualnej wśród więzionych. Tylko on, w momencie aresztowania, miał przy sobie dwa tomy *Ogniem i mieczem* H. Sienkiewicza, które w więzieniach były w ciągłym czytaniu wśród towarzyszy niedoli. Prócz dwojakich prelekcji rozpoczęto także cykl lektoratów. T. Kowalski zdążył do początku lutego 1940 r. przedstawić grupie zainteresowanych podstawy gramatyczne i fonetyczne mało znanego w Polsce języka tureckiego. Zresztą od końca stycznia posiadano już zeszyty i ołówki, tak że nauka mogła być sensownie kontynuowana¹¹.

Kulturalny i dobrze wychowany T. Kowalski ciężko znosił brutalne traktowanie i upokorzenia obozowe. O jego uwolnienie zabiegali nie tylko uczeni tureccy. 22 stycznia 1940 r. wezwano wszystkich profesorów do apelu, poszukując wśród więźniów noszących imię „Tadeusz”. W grupie blisko dwustuosobowej było ich kilku. Chodziło o T. Kowalskiego. W sprawie jego uwolnienia interweniowała „jakaś uczona niemiecka”. Zapowiedziano mu, że zostanie zwolniony, ponieważ w zakresie jego specjalności nastąpi „specjalne zastosowanie” (*besondere Verwendung*), wyjątkowa interpretacja wypuszczenia z obozu. Profesor obawiał się przymusowej pracy na rzecz Rzeszy. Ostatecznie jednak żadna zmiana w jego położeniu nie nastąpiła. Został zwolniony dopiero wraz z innymi profesorami 8 lutego 1940 r. Tureckiej propozycji, objęcia katedry uniwersyteckiej w Ankarze, nie

- 9 K. Stołyhwo, J. Gwiazdomorski, S. Urbańczyk, A. Bolewski, W. Konopczyński, S. Pigoń i in. Por. K. Stołyhwo, *W niewoli u NSDAP*, Kraków 1946; S. Skowron, *Wspomnienia z Dachau*, Kraków 1946; J. Gwiazdomorski, *Wspomnienia z Sachsenhausen. Dzieje uwięzienia profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego 6 XI 1939–9 II 1940*, Kraków 1975.
- 10 Nad nowym wydaniem tekstu *Relacji* Ibrahima ibn Jakuba pracował T. Kowalski od 1936 r. i był w temacie świetnie zorientowany. Opowiadał o swoich naukowych wyprawach do Azji Mniejszej (Półwysep Anatolii) w 1923, 1927 i 1936 r. Por. T. Kowalski, *Podróż naukowa polska do Azji Mniejszej*, „Rocznik Orientalistyczny” t. 5, 1927, s. 240–245; E. Dziurzyńska, *Podróże naukowe Tadeusza Kowalskiego w świetle materiałów archiwalnych*, [w:] *Tadeusz Kowalski (1889–1948). Materiały z posiedzenia naukowego PAU 19 czerwca 1998*, red. R. Majkowska, Kraków 1999, s. 29–53.
- 11 J. Gwiazdomorski, *Wspomnienia*, s. 53, 56–60, 126; J. Zaborowski, S. Poznański, *Sonderaktion Krakau. W 25 rocznicę 6 XI 1939*, Warszawa 1964, s. 89: „Jeśli chodzi o język turecki, prof. T. Kowalski potrafił znakomicie nauczyć podstawowych pojęć gramatycznych i fonologicznych systemu języka”. O wykładach, odczytach i lektoracie, prowadzonych przez T. Kowalskiego: S. Urbańczyk, *Uniwersytet za kolczastym drutem*, Kraków 2014 [1946], s. 107.

przyjął. Niemcy postawili warunki trudne do przyjęcia: przekazanie całego majątku (dom wraz z biblioteką na rzecz III Rzeszy i pozostawienie w Generalnej Guberni rodziny)¹².

Z obozu wrócił T. Kowalski w złym stanie fizycznym, chociaż w latach 1920–1939 aktywnie uprawiał turystykę górską. W Krakowie dopiero na przełomie 1940 i 1941 r., po dziesięciu miesiącach bez zatrudnienia, otrzymał stałą pracę w Staatsbibliothek, czyli Bibliotece Jagiellońskiej. Polecono mu opisywanie i dokumentację katalogu książek biblioteki Seminarium Orientalistycznego UJ, które sam wcześniej prowadził, i innych z tego zakresu. To umożliwiło mu kontynuowanie prac prowadzonych przed wybuchem wojny. Jak się później okazało, w 1941 i 1942 r. opublikowano mu dwa artykuły naukowe w Turcji, co świadczy o przekazaniu ich do druku jeszcze przed wybuchem wojny w 1939 r.

Praca bibliotekarza pozwoliła T. Kowalskiemu zająć się solidnym przygotowaniem edycji tekstu *Relacji Ibrahima ibn Jakuba* oraz dwóch obszernych zbiorów poezji staroarabskiej: *Kaisa Ibn al-Hatim'a* oraz *Ka'ba Ibn Zuhajra*¹³. Przez lata okupacji uparcie próbował podtrzymywać korespondencję z innymi orientalistami i wydawcami interesujących go książek w Niemczech. W ówczesnych warunkach, przy zmieniających się obszarach zajętych przez Wehrmacht, przerwach w łączności pocztowej i cenzurze, rezultaty tych wysiłków były mierne. Najowocniej korespondował z Ananiaszem Zajączkowskim z Warszawy, swoim dawnym uczniem. Udzielał mu naukowych wskazówek, objaśnień i rad historyczno-filologicznych. T. Kowalski przesyłał także Zajączkowskiemu różne turkologiczne odbitki artykułów, własnych i innych badaczy¹⁴.

Współpraca naukowa z prof. Kazimierzem Nitschem, prowadzona w dwudziestoleciu międzywojennym w ramach Komisji Orientalistycznej PAU, powodowała wspieranie się obu badaczy podczas ich pobytu w więzieniach i obozie. Wiosną 1944 r., jeszcze przed końcem wojny prof. T. Kowalski zorganizował sesję naukową dla uczczenia 70-lecia urodzin prof. K. Nitscha, w swoim prywatnym mieszkaniu. Materiały z tej sesji zostały opublikowane po wojnie. Po wyzwoleniu, jako urzędujący sekretarz PAU, miał T. Kowalski niezwykle trudny okres prac organizacyjnych (1945–1947), poświęcony daremnym zabiegom utrzymania istnienia tej instytucji, jej podstaw prawnych i finansowych. W ich wyniku podupadł na zdrowiu i stracił dużo czasu.

Śmierć z rąk sowieckiego aparatu represji poniósł Olgierd Najman Mirza Kryczyński (1884–1942). Należał do czołowych działaczy wśród społeczności tatarsko-muzułmańskiej w Polsce międzywojennej. Pełnił funkcję prezesa Rady Centralnej Związku Kulturalno-Oświatowego Tatarów Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1928–1938. Jako prawnik zajmował również prominentne stanowiska w aparacie sądownictwa, m.in. prokuratora Sądu Najwyższego w Warszawie. We wrześniu przebywał z rodziną w Wilnie. Od 1940 r. zaczął podlegać inwigilacji NKWD w Wilnie. Przyjął obywatelstwo litewskie, dlatego pozostał na wolności. Nie miał szans ubiegać się o przyjęcie do Wojska Polskiego, organizowanego przez gen. W. Andersa. Aresztowany 15 stycznia 1941 r., więziony był na Łukiszkach

12 Interweniowała dr Anne Marie von Gabin, niemiecka turkolog, członek NSDAP i wysoki urzędnik w Ostministerium. T. Kowalski nie chciał przyjąć warunków emigracji: J. Zaborowski, S. Poznański, *Sonderaktion*, s. 134; W. Konopczyński, *Pod trupią główką. Sonderaktion Krakau*, Warszawa 1982, s. 72–73.

13 A. Zaborski, *Tadeusz Kowalski – pierwszy i ostatni nowoczesny orientalista polski*, [w:] *Tadeusz Kowalski (1889–1948). Materiały*, s. 13.

14 *Urzeczeni Orientem. Listy prof. Ananiasza Zajączkowskiego do prof. Tadeusza Kowalskiego: 1925–1948*, red. T. Majda, Warszawa 2013, passim.

w Wilnie, a następnie, przed czerwcem 1941 r., wywieziony został w głąb Rosji do miasta Gorki. Blisko rok podlegał przesłuchaniom i indagacjom¹⁵.

W zachowanej dokumentacji, sporządzonej podczas zeznań składanych 25 marca 1941 r. (od godz. 22.00 do 1.00 26 marca), zarzucano mu działalność kontrrewolucyjną, skierowaną przeciw Związkowi Sowieckiemu. Oskarżano o współdziałanie z Edige Szykiewiczem przy organizowaniu Związku Młodzieży Tatarskiej. Przesłuchujący oficer stwierdzał: „Podczas rewizji skonfiskowano u Was kontrrewolucyjną literaturę: «Rocznik Tatarski», «Prometeusz» i inne, poprzez które prowadzono działania kontrrewolucyjne przeciwko SSSR i wy byliście wydawcą tej literatury”. Odpowiedź brzmiała: „«Rocznik Tatarski» wydawany był przez Radę Centralną Związku Kulturalno-Oświatowego RP, której przewodziłem, ale ten «Rocznik» nie był kontrrewolucyjny, tylko naukowy... Czasopismo «Prometeusza» otrzymywałem z warszawskiego Instytutu Języków Wschodnich, który wydawał go dla studentów tego instytutu”. We wszystkich protokołach przesłuchujący oficer dopisywał przymiotniki: „kontrrewolucyjny” i „byłe państwo polskie”, które kwalifikował jako wrogie. 21 kwietnia 1941 r. zadano pytanie: „Jakie zadania otrzymaliście od Dżafera Sejdamera do prowadzenia działalności kontrrewolucyjnej wśród Tatarów byłej Polski, skierowanej przeciwko SSSR?”. Odpowiedź brzmiała: „Zadań od Dżafera Sejdamera, do prowadzenia działalności kontrrewolucyjnej przeciwko SSSR, nie otrzymałem i działalnością kontrrewolucyjną przeciwko SSSR się nie zajmowałem”¹⁶.

Olgierd Kryczyński został skazany na śmierć i rozstrzelany 2 czerwca 1942 r. Nie będąc orientalistą, żywo interesował się badaniami i uczestniczył w Zjazdach Orientalistów Polskich, odbywających się w Wilnie. Ułatwiał pracę orientalistom, popularyzował problematykę tatarską i turecką, znacząco wspierał swoje środowisko w rozwoju kulturalnym. W liście do Tadeusza Kowalskiego Ananiasz Zajączkowski napisał 25 października 1943 r.: „P. Olgierd był w Wilnie, wyjeżdżał na Litwę, potem wrócił; w maju 1941 r. wywieźli go bolszewicy. Zawsze wierzyłem i z całego serca mu tego życzyłem, że dostanie się do krajów muzułmańskich... Żałuję, że nie ma Olgierda w Warszawie. Bardzo to mądry i świetny człowiek... i na pewno by umiał zachować się godnie”¹⁷. Rzeczywiście, to się w pełni potwierdziło.

Do nielicznej grupy młodych turkologów i arabistów polskich okresu międzywojennego należy zaliczyć Alego Ismaïła Woronowicza (1902–1941). W latach 1917–1921 ukończył Męskie Gimnazjum w Symferopolu, następnie dwa lata studiował na Wydziale Rolnictwa Uniwersytetu Taurydzkiego. Od 1922 r. przebywał w Wilnie. W latach 1926–1932 ukończył studia orientalistyczne we Lwowie, a następnie studia z teologii muzułmańskiej w Uniwersytecie Al-Azhar w Kairze (1933–1936). Wraz z żoną Ewą (z domu Jakubowska) mieszkał w Warszawie (1937–1939), pełniąc obowiązki imama warszawskiej parafii muzułmańskiej oraz imama Szwadronu Tatarskiego 13 Pułku Ułanów Wileńskich, stacjonującego w Nowej Wilejce. Od 1931 do 1940 r. opublikował dwa artykuły naukowe w „Rocz-

15 A. Zajączkowski, *Kryczyński Olgierd, z przydomkiem rodowym Najman Mirza*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 15, Wrocław 1970, s. 456–457; A. Jakubauskas, *Nieznane losy Olgierda Kryczyńskiego*, „Życie Tatarskie” 2008, nr 18, s. 19–26; *Kryczyński Najman Mirza Olgierd (1884–1942)*, [w:] *Słownik biograficzny Tatarów polskich XX w.*, red. A. Miśkiewicz, Białystok 2016, s. 97–98.

16 D. Usmanowa, *Dokumenty z litewskiego archiwum*, tłum. M. Czachorowski, „Przegląd Tatarski” 1438/2016, nr 4 (32), s. 24–27.

17 *Urzeczeni Orientem*, list z 25 X 1943, s. 193–194.

niku Tatarskim”, broszurę *Islam w Polsce* i 50 artykułów w czasopiśmie (głównie: „Życie Tatarskie”) polskich i zagranicznych¹⁸. W 1938 r. wybrano go do Najwyższego Kolegium Muzułmańskiego w Polsce.

Wojna przerwała jego karierę naukową i służbę religijną, uniemożliwiając druk gotowej książki *Żywot Proroka Mahometa i Jutrzenka Islamu*. Napisana pod opieką Tadeusza Kowalskiego rozprawa doktorska miała być bronią na Uniwersytecie Jagiellońskim w listopadzie 1939 r. Jej tytuł brzmiał *Wyrazy pochodzenia arabskiego i tureckiego w języku polskim*.

W początkach września 1939 r. A. Woronowicz nie zdążył dołączyć do swojego Szwadronu Tatarskiego. Wrócił do Warszawy i w dniach 5–7 września, z ciężarną żoną, przedostał się z trudem do Klecka. Został tutaj kierownikiem białoruskiej szkoły średniej, ucząc języka i literatury rosyjskiej oraz języka niemieckiego. Władze sowieckie zamknęły meczet w Klecku i zakazały prowadzenia nabożeństw. W VI–VII 1940 r. odbył A. Woronowicz kursy uzupełniające kwalifikacje pedagogiczne. W pierwszym półroczu zajęć szkolnych 1940–1941 był zastępcą dyrektora i kierownikiem studiów wieczorowych. Niespodziewanie, 20 stycznia 1941 r., został aresztowany i wywieziony do Baranowicz¹⁹. Wszystkie próby podejmowane przez żonę, widzenia się lub dostarczenia paczki z odzieżą i żywnością, były daremne. Po wielu poszukiwaniach, ok. 1985 r., uznano za najbardziej prawdopodobne, że A. Woronowicz zginął w czerwcu 1941, podczas ewakuacji więźniów. W zachowanych papierach Centralnego Archiwum Państwowego Republiki Białoruskiej w Mińsku zachowały się protokoły zeznań A. Woronowicza, na temat działalności naukowej, społecznej i religijnej w latach 1926–1939. Akcja NKWD, skierowana przeciw działaczom i przywódcom tatarskiego środowiska na Kresach, została rozpoczęta w styczniu 1941 r. Ali Woronowicz aresztowany został pięć dni później od Olgierda Kryczyńskiego. Był przesłuchiwany ponad pół roku, aż do wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej. Prowadzący rewizję w Klecku, zabierający rękopisy i dyplomy ze Lwowa i Al-Azhar, wyraził głośno przekonanie, że są to ważne dowody obciążające. Ok. 1986 r. żona znalazła na notesie Woronowicza napisaną nazwę: Katyń. Mógł ją zapisać w czerwcu–lipcu 1940 r., mając kontakt z innymi nauczycielami, wspólnie przebywającymi na szkoleniu. Nie rozmawiał z nią na ten temat. Na Cmentarzu Muzułmańskim w Warszawie rodzina ufundowała Alemu Woronowiczowi w 1987 r. symboliczny grób²⁰.

Młody i zdolny badacz problematyki tatarskiej, Stanisław Kryczyński (1911–1941), ukończył studia historyczne w Uniwersytecie Lwowskim. W 1935 r. obronił tutaj pracę magisterską na seminarium prof. Stanisława Zakrzewskiego: *Ariańska rodzina Lubieniec-kich w XVI i XVII w.* Profesor cenił go za erudycję, krytycyzm i niezależność sądów. Zaproponował Kryczyńskiemu asystenturę, której ten nie przyjął, chcąc mieć większą swobodę w twórczości historycznej i popularyzatorskiej. Stanisław Kryczyński był już silnie związany ze środowiskiem działaczy tatarskich i redakcją „Rocznika Tatarskiego”. Leon i Olgierd

18 *Wybrana bibliografia pism naukowych, publicystycznych i literackich autora Alego Woronowicza*, [w:] *Podróż do serca islamu. Antologia międzywojennego reportażu polskich Tatarów*, oprac. G. Czerwiński, („Studia Tatarskie”, ser. 3), Białystok 2014, s. 121–122.

19 T. Szczęsnowicz, *Woronowicz Ali Izma'il (1902–1941?)*, [w:] *Słownik biograficzny Tatarów polskich XX wieku*, red. A. Miśkiewicz, Białystok 2016, s. 193–196.

20 J. Tyszkiewicz, *Imam Ali Isma'il Woronowicz w Warszawie i Klecku: 1937–1941*, „Rocznik Tatarów Polskich” t. 3, 1995, s. 7–15. Informacje od żony, Ewy Woronowicz, z lat 1986–1994.

Kryczyńscy, dalecy krewni, wciągnęli Stanisława do prac naukowych, popularyzatorskich oraz terenowej inwentaryzacji zabytków i tradycji Tatarów litewsko-polskich. Gdy otrzymał stypendium naukowe w Uniwersytecie Warszawskim, zaczął regularnie uczęszczać na seminarium turkologiczne prof. Ananiasza Zajączkowskiego (1936–1938), razem z Janem Reychmanem, Armandem Stefańskim, Bohdanem Baranowskim, Stanisławą Płaskowicką i Józefem Szulimowiczem²¹. W Związku Kulturalno-Oświatowym Tatarów RP kierunki działania, tematy i formy pisarskie sugerował Leon Kryczyński. Obszerna praca Stanisława pt. *Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej* opublikowana została jako trzeci tom „Rocznika Tatarskiego” w 1938 r.

Zajęty jej pisaniem porzucił pracę nad tematem doktorskim *Ustrój rodowo-plemienny Tatarów kipczackich na podstawie imion własnych i nazw miejscowości*, który był stosunkowo zaawansowany. Młody badacz zgromadził do 1939 r. cenną bibliotekę własną, poświęconą okresowi staropolskiemu, dziejom i wojskowości Tatarów oraz krajoznawstwu. W Warszawie od 1936 r. Stanisław Kryczyński korzystał z wykładów i lektoratów Instytutu Wschodniego, seminarium doktorskiego prof. Oskara Haleckiego i innych zajęć. Nawiązał kontakt z młodzieżowym ruchem prometejskim. Powyższe uwagi są niezbędne dla orientacji o walorach i stałym rozwoju jego kwalifikacji orientalistycznych²². Już w 1935 r. był autorem ponad 50 publikacji, w tym kilkunastu artykułów naukowych.

Od 1 kwietnia 1938 r. podjął S. Kryczyński pracę w Archiwum Głównym Akt Dawnych, gdzie w dziale wschodnim pomagał w porządkowaniu i opracowywaniu dokumentów tureckich, perskich i innych skierowanych do polskich królów w XVI–XVIII w. Praca w Archiwum pasjonowała go, ale wyczerpywała, ponieważ nie rezygnował ze swoich dotychczasowych działań naukowych, popularyzatorskich i redakcyjnych w „Roczniku Tatarskim”. Na lata 1937–1939 przypadł szczyt możliwości twórczych Stanisława Kryczyńskiego. 20 sierpnia 1939 r. wziął ślub z Ireną Krudowską i zamieszkał w Łowiczu. Nocą z 5 na 6 września wraz z pracownikami Archiwum opuścił Warszawę i dotarł do Lublina, później do Lwowa. W grudniu 1939 r. wrócił do Łowicza i rozpoczął daremne poszukiwania pracy w Warszawie. Brak pieniędzy, trudności z dojazdem, zagrożenie łapankami, spowodowały rezygnację z tych poczynań. Podejmował dorywcze prace fizyczne. Od lipca 1940 r. zaczął z żoną prowadzić sklep spożywczy we wsi Wyborów. Cały rok 1940 Kryczyński nie rezygnował z aktywności twórczej. Wolny czas poświęcał na pisanie krótkich artykułów historycznych, zapisywanie refleksji i spostrzeżeń kulturowych i socjologicznych. Zaczął też pisać podręcznik z historii Polski dla szkoły powszechnej²³. Liczył zapewne na prywatnego wydawcę i publikację z antydatowaniem (np. na 1937 r.). Ten ciekawy tekst po wydaniu mógł być wykorzystywany w korepetycjach czy tajnym nauczaniu, które zaczęło się wówczas rozwijać. Nie poddał się nastrojom klęski,

21 J. Tyszkiewicz, *Początki seminarium turkologicznego prof. A. Zajączkowskiego: 1933–1936*, „Almanach Karaimski” t. 3, 2014, s. 107–118.

22 J. Tyszkiewicz, *Zainteresowania i dorobek badawczy Stanisława Kryczyńskiego (1911–1941)*, [w:] *Słowniaścyczna i dzieje powszechne, Studia ofiarowane prof. L. Bazyłowowi*, red. W. Barbasiewicz, Warszawa 1985, s. 363–385; J. Tyszkiewicz, *Początki seminarium turkologicznego*, s. 142–149.

23 O bogatej spuściźnie literackiej i popularyzatorskiej, pozostającej w rękopisach: S. Kryczyński, *Wspomnienia. Utwory poetyckie. Eseje*, oprac. G. Czerwiński, („Studia Tatarskie”, ser. 2), Białystok 2014; J. Tyszkiewicz, *Kilka uwag o pisarstwie Stanisława Kryczyńskiego*, [w:] *Estetyczne aspekty kultury polskich, białoruskich i litewskich Tatarów (od XVI do XXI w.)*, red. G. Czerwiński, A. Konopacki, Białystok 2015, s. 135–141.

po kapitulacji Francji (22 czerwca 1940 r.), która uświadomiła grozę sytuacji w Europie Środkowej.

Po wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej i zajęciu Wilna przez Wehrmacht pojechał tam w sierpniu 1941 r., chcąc ratować nakład czwartego tomu „Rocznika Tatarskiego” (za 1940). Nic nie uzyskał. Rękopisy i szczotkowy wydruk dostarczonych tekstów zostały zniszczone przez drukarzy, w końcu września 1939 r. Drukarze słusznie ocenili, że tekst „Rocznika” może być materiałem obciążającym, w oczach okupanta sowieckiego. Z Wilna wrócił Kryczyński głodny, wycieńczony i przybity. Dowiedział się o uwięzieniu przez NKWD Olgierda Kryczyńskiego i innych urzędników polskich. Dwa lata życia w ciężkich warunkach okupacyjnych, bez dostatecznego zarobku, bez perspektyw na przyszłość, podkopały zdrowie Stanisława. W końcu października 1941 r. zachorował na tyfus. Do leczenia zabrakło rodzinie dobrego lekarza i pieniędzy. Zmarł 30 października 1941 r. Pozostawił po sobie duży dorobek, cenną syntezę *Tatarzy litewscy* i wiele rękopisów. Niektóre z nich zostały po 40 latach opublikowane, jak np. *Kronika wojenna Tatarów litewskich* i inne²⁴.

Prof. Ananiasz Zajączkowski (1903–1970), mieszkając z najbliższą rodziną w Warszawie, wyszedł stosunkowo obronną ręką z zagrożeń, które istniały tutaj na każdym kroku. W pierwszych dniach września 1939 r., zgodnie z apelem nadanym przez Radio Warszawa, z młodszymi kolegami opuścił Warszawę i udał się w kierunku Lublina. Wrócił w październiku po kapitulacji miasta. Uniwersytet Warszawski zamknięto, teren uczelni przez kilka miesięcy zajmowało wojsko niemieckie. Do bocznych budynków wprowadzono konie; z pomieszczeń i bibliotek wydziałowych wyrzucano przez okna książki i zbiory. Podczas obrony Warszawy, we wrześniu 1939 r., spłonęła podstawowa biblioteka orientalistyczna, umieszczona w Instytucie Orientalistycznym, w budynku przy ul. Królewskiej 10. Od początku okupacji A. Zajączkowski starał się utrzymywać kontakt listowny – i przez znajomych – z innymi orientalistami. Najczęściej pisywał do T. Kowalskiego w Krakowie.

Gdy T. Kowalskiego zwolniono z obozu Sachsenhausen 9 lutego 1940 r., Zajączkowski dowiedział się o tym po dwóch tygodniach i napisał do swojego mistrza (25 lutego 1940 r.) list do Krakowa, z wyrazami radości i współczucia. O stałą pracę w Warszawie było trudno. A. Zajączkowski zamierzał starać się o zatrudnienie w AGAD-zie, które otworzono, dokonując redukcji personelu. Dział wschodni, od wyjazdu dr S. Szachno-Romanowicza, pozostawał nieobsadzony. To miejsce pracy bardzo pociągało A. Zajączkowskiego, bo mogło umożliwić dostęp do cennych źródeł i pracę naukową. Ostatecznie, zapewne przy pośrednictwie prof. Włodzimierza Antoniewicza, otrzymał zatrudnienie w Wydziale Statystycznym Zarządu Miejskiego w Warszawie (połowa listopada 1941 r.)²⁵. W listach do T. Kowalskiego wspominał o swojej urzędniczej pracy, nużącej, ale zapewniającej zarobek i bezpieczeństwo osobiste, dzięki posiadaniu karty pracy (Ausweis). Dokument ten chronił posiadacza przed więzieniem, obozem czy pracą przymusową. Na ulicach i w tramwajach przeprowadzano tzw. łapanki, poszukując darmowej siły roboczej w przemyśle zbrojeniowym i pracach rolniczych w Niemczech. W zachowanej korespondencji Zajączkowskiego do T. Kowalskiego występują trzy wątki: wymiana informacji na temat losów orientali-

24 S. Kryczyński, *Kronika wojenna Tatarów litewskich*, oprac. J. Tyszkiewicz, Gdańsk 1997/1998 (dodatek do „Rocznika Tatarów Polskich”).

25 *Urzeczeni Orientem*, listy A. Zajączkowskiego do T. Kowalskiego: 25 II 1940, 12 V 1941, 1 XII 1941, s. 161, 165, 183 i in.

stwó i innych uczonych, problematyka naukowa i informacje o potrzebnej literaturze oraz sprawy życiowe i rodzinne. A. Zajączkowski korespondował także – ale rzadziej – z Serają Szapszałem (Wilno-Troki), prof. Władysławem Kotwiczem (Wilno-Czarny Bór), Aleksandrem Mardkowiczem (Łuck), kontakty z Haliczem i Trokami utrzymując przez znajomych lub członków rodziny. Parokrotnie pojechał osobiście do Wilna i Trok (w 1942 i 1943 r.), nie udało mu się dotrzeć do W. Kotwicza w Czarnym Borze, bo wymagało to dwóch dni pieszej drogi (brak pieniędzy, posterunki na drogach).

Ograniczył korespondencję z S. Szapszałem, który był zajęty obroną Karaimów w urzędach i wobec komisji niemieckich. Niemcy podjęli w drugiej połowie 1942 r. akcję „badań antropologicznych”, rzekomych związków Karaimów z Żydami. Wyniki dochodzeń mogły spowodować nieobliczalne w zakresie zagrożenie. Mając obszerną dokumentację (korespondencja z Karaimami z różnych państw) i świetną orientację naukową, S. Szapszał wyjaśniał sprawę osobiście w Berlinie. Odwaga i fachowość w dyskusjach z Niemcami przyniosła sukces. A. Zajączkowski informował T. Kowalskiego, że w Warszawie stosunki między muzułmanami i Karaimami układają się bardzo dobrze i nie ma niebezpieczeństwa segregacji rasowej. W Wilnie nie było tak dobrze; dr J. Szykiewicz zraził sobie Polaków i część Tatarów, współpracując z Niemcami. Większość treści listów A. Zajączkowskiego do Krakowa zajmowały informacje bibliograficzne, pytania, prośby o pomoc i radę w rozwiązaniu problemów językowych: tureckich, arabskich, karaimskich itd.²⁶

Ze środowiskiem uniwersyteckim A. Zajączkowski był silnie związany przez całą okupację, chociaż znajomi zatrudniali się także poza Warszawą. Mieszkał ciągle w budynku Spółdzielni Mieszkaniowej Profesorów UW, na ul. Brzozowej 12. Tutaj przychodzili do niego jego uczniowie. Podczas powstania warszawskiego, w sierpniu 1944 r., kamienica na Brzozowej została spalona wraz z jego gabinetem, biblioteką i rękopisami. Wywieziony wraz z rodziną do obozu przejściowego, Dulag 121 w Pruszkowie, został stamtąd uwolniony dzięki interwencji pracowników RGO. Po krótkim pobycie w Milanówku (do 30 września) udał się z rodziną do Krakowa, gdzie doczekał końca wojny.

Od stycznia do września 1945 r. prowadził wykłady zlecone z turkologii na Uniwersytecie Jagiellońskim. W październiku 1945 r. wrócił do Warszawy i rozpoczął organizację Instytutu Orientalistycznego UW, w Budynku Pomuzealnym. Za największą szkodę uznawał zarówno zniszczenie Biblioteki Instytutu we wrześniu 1939 r. jak i spalenie jego własnych zbiorów i rękopisów na Starym Mieście. W porozumieniu z prof. T. Kowalskim kompletował potrzebne publikacje i wydawnictwa, z Wrocławia i Poznania. Jego uczniowie – Kazimierz Piekarski i Hanna Stefanowska – zginęli w powstaniu warszawskim. Przeżyło wojnę troje uczniów: Józef Sulimowicz, Stanisława Płaskowicka (przeszła przez obóz w Ravensbrück) oraz Jerzy Reychman, internowany na Węgrzech od 1939 r. Nad kilkoma tematami Zajączkowski pracował w latach 1941–1944 i opublikował do 1955²⁷.

Wyjątkowo zasłużoną osobą dla polskiej karaimistyki był Aleksander Mardkowicz (1875–1944), urodzony 24 lutego (st.st.) 1875 r. w Łucku. Od 1903 r. prowadził kancelarię notarialną kolejno w Łucku, Brześciu, Jekaterynosławiu. W 1910 r. założył rodzinę

26 Ibid., ważniejsze listy z 12 VIII 1941, 30 III 1942 i 9 XII 1943, s. 168, 175, 194–195.

27 E. Tryjarski, *Warsaw Turkology 1918–1978*, [w:] *Oriental Studies in the Sixty Years of Independent Poland*, red. W. Tyloch, Warsaw 1983, s. 28–29; M.-E. Zajączkowska-Lopatto, *Listy Ananiasza Zajączkowskiego do Jego Ekscelencji Hadży Seraji Chana Szapszała*, „Almanach Karaimski” t. 2, 2013, s. 2–19.

i miał troje dzieci. Kontakt z prof. T. Kowalskim (od 1926 r.) spowodował podjęcie niezwyklej i owocnej działalności wydawniczej Aleksandra Mardkowicza²⁸. Najpłodniejszy okres jego życia przypadła na lata 1930–1939. Wtedy rozpoczął wydawanie serii broszur literackich, opartych na karaïmskich tradycjach twórczości ustnej. Zaczął też samodzielnie, jednoosobowo, wydawać czasopismo w języku karaïmskim pt. „Karaj Awazy” (nr. 1–12, 1931–1939).

Swoją twórczość i akcję wydawniczą konsultował z T. Kowalskim²⁹. Jego życie i działalność społeczna są dopiero obecnie coraz lepiej poznawane i opracowywane³⁰. Jego dużą zasługą było wydanie: *Karaj sez-bitigi. Słownik karaïmski. Karaïmisches Wörterbuch* (Łuck 1935); pierwszego słownika języka karaïmskiego. Następną edycja słownikowa była wynikiem współpracy trzech wybitnych orientalistów i wymagała subwencji i warsztatu edytorskiego Rosyjskiej Akademii Nauk (druk w 1974 r.). Swoim entuzjazmem i sukcesami wydawniczymi zachęcił wielu Karaïmów do pisania w rodzimym języku, w Łucku, Trokach i Wilnie. Część powstałych wówczas utworów (z lat 1930–1939) pozostała w rękopisie, ale jest cenną spuścizną kulturową³¹.

17 września 1939 r. Armia Czerwona przekroczyła granicę polską i zajęła wschodnie województwa aż po Przemyśl. Trudne warunki życia, restrykcje w dostępie do żywności, przymusowa bezczynność w pracy zawodowej i społecznej oraz brak gotówki osłabiły żywotność i drastycznie ograniczyły możliwości A. Mardkowicza. Przez całe dwudziestolecie potrafił wydawać książki i czasopismo z własnych funduszy, teraz walczył o przeżycie z czteroosobową rodziną. Pierwsze lata okupacji niemieckiej (od czerwca 1941 r.) przyniosły niewielką poprawę sytuacji ogólnej na Wołyniu. Ale od 1943 r. rozpoczęła się eksterminacja Żydów i nacjonalistyczna przemoc ze strony Ukraińców. W listach z początku 1944 r., pisanych do Ananiasza Zajączkowskiego w Warszawie, oraz przez znajomych jeżdżących z Łucka do Warszawy, Mardkowicz zapytywał o możliwości emigracji do Turcji. Czuł się zagrożony. Niektórzy Karaïmi z Łucka zostali zamordowani przez Ukraińców. W połowie stycznia 1944 r. kilka rodzin karaïmskich z Łucka (Nowiccy, Szpakowscy) przeniosło się do Warszawy. Młodszy syn Aleksandra Mardkowicza, Marek z żoną, przeprowadził się z Łucka do Łodzi, do centrum Generalnej Guberni (luty 1944 r.). W tej sytuacji Aleksander wahał się, czy podjąć ryzyko przyjechania z żoną do Warszawy, co odradzał mu Ananiasz Zajączkowski.

Zbliżający się od wschodu front przypominał Mardkowiczowi o trudnościach bytowych, rygorach i niebezpieczeństwach grożących notariuszowi i wydawcy „z burżuazyjnej Polski” pod władzą sowiecką. W tych okolicznościach 69-letni Mardkowicz zapadł na zdrowiu, czemu towarzyszyło załamanie nerwowe. Około 20 marca 1944 r. osoba, która przyjechała z Łucka do Warszawy, powiedziała Ananiaszowi Zajączkowskiemu: „Aleksan-

28 W. Zajączkowski, *Aleksander Mardkowicz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 19, 1974, s. 617–618.

29 A. Dubiński, *Fragmety korespondencji prof. Tadeusza Kowalskiego z Aleksandrem Mardkowiczem*, „Przegląd Orientalistyczny” 1998, nr 1 (145), s. 62–67.

30 A. Sulimowicz, *Listy do Łucka. Aleksander Mardkowicz jako adresat korespondencji Ananiasza Zajączkowskiego*, „Almanach Karaïmski” t. 2, 2013, s. 37–60, tutaj literatura; także M. Pawelec, *Nowe szczegóły z biografii Aleksandra Mardkowicza (1875–1944)*, „Almanach Karaïmski” t. 4, 2015, s. 19–32.

31 Ważniejsze publikacje A. Mardkowicza podał: A. Dubiński, *Publikacje religioznawcze w zakresie karaïmoznawstwa polskiego (1918–1980) – bibliografia*, [w:] idem, *Caraïmica. Prace Karaïmoznawcze*, Warszawa 1994, s. 279–280.

der Mardkowicz bardzo się postarzał, zaniedbał, w ogóle podupał pod każdym względem³². W ostatnich dniach marca i pierwszych dniach kwietnia 1944 r. nastąpiły intensywne walki o miasto Łuck. Około 2 kwietnia czołowe oddziały Armii Czerwonej zajęły Łuck. Przez następne dni, od 2 do 4 kwietnia, Niemcy kontratakowali i silnie ostrzelali miasto. Właśnie 2 kwietnia A. Mardkowicz miał zator i stracił przytomność. O pomocy lekarskiej mowy być nie mogło. Po dwóch dniach, w nocy z 4 na 5 kwietnia, zmarł. Śmierć nastąpiła w wyniku ogólnego wycieńczenia i narastającego poczucia zagrożenia. Rosjanie utrzymali Łuck w swoich rękach. Zmarły został pochowany na miejscowym cmentarzu karaïmskim. Był niewątpliwie ofiarą wojny i pięcioletniego okresu okupacji obu wrogich armii³³.

Spółeczność karaïmska straciła wyjątkowego człowieka, pracowitego, twórczego, całkowicie oddanego pracy społecznej i rozwijaniu kultury karaïmskiej. W pokojowych warunkach ten energiczny i utalentowany działacz mógłby żyć i tworzyć 10 lat dłużej, dla dobra nauki i swoich współwyznawców.

Wybitny mongolista i turkolog, Władysław Kotwicz (1872–1944), po przyjeździe z Rosji Sowieckiej do Polski w 1924 r., objął katedrę filologii Dalekiego Wschodu w Uniwersytecie Lwowskim³⁴. Od tego roku, z krótką przerwą 1935–1937, sprawował funkcję prezesa Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego aż do śmierci. Urodzony pod Lidą chętnie jeździł do Wilna. W Czarnym Borze, ok. 15 km na północ od tego miasta, kupił ziemię i zbudował drewniany dom. Tutaj w okresie międzywojennym spędzał wakacje i pracował. Wybuch wojny w 1939 r. zaskoczył go w Wilnie.

Był uczonym poświęcającym się całkowicie pracy naukowej, wykładom, organizowaniu corocznych Zjazdów Towarzystwa Orientalistycznego. Prowadził żywą korespondencję z dawnymi kolegami i uczniami z Rosji, rozszanymi po 1917 r. w różnych krajach Europy, a nawet Azji. Mając lat 67, nie podlegał mobilizacji wojskowej. Nic nie wiadomo o jego kontaktach z polską konspiracją 1939–1944. Ani w Rosji, ani w Polsce nie angażował się w działalność polityczną i parapolityczną, czyli ruch prometejski. W Wilnie bywał okresowo, korzystając z bibliotek lub przewodnicząc zjazdom orientalistycznym. Taki tryb życia ochronił go od represji ze strony sowieckich służb specjalnych. Szczegóły na ten temat nie są znane, chociaż wykluczyć takich faktów nie sposób.

W okresie zmieniających się okupacji, sowieckiej i litewskiej po 20 września 1939 r., niemieckiej po 25 czerwca 1941 r. i sowieckiej od 15 lipca 1944 r., mieszkał przede wszystkim w Czarnym Borze. Stąd utrzymywał sporadyczny kontakt korespondencyjny z Tadeuszem Kowalskim i Ananiaszem Zajączkowskim. Ten ostatni informował swojego mistrza w Krakowie, że żadnych wiadomości o Kotwiczu przez cały rok 1941 nie ma, a tylko jedną kartkę pocztową otrzymał przed 30 sierpnia 1942 r. Pół roku później tłumaczył się przed Kowalskim, że nie mógł osobiście odwiedzić Kotwicza, kiedy był – dwukrotnie – u rodziny w Wilnie i Trokach (24 marca 1943, 11 września 1943 r.), ponieważ miał mało czasu. Do Czarnego Boru brakło komunikacji. W obu przypadkach prof. Kotwicz, przez swoją córkę, prosił A. Zajączkowskiego o informacje z Generalnej Guberni. Dopytywał się, co

32 *Urzeczeni Orientem*, listy z 30 I, 1 III i 27 III 1944, s. 195–198.

33 List córki Aleksandra Mardkiewicza, Tamary, do A. Sulimowicz z grudnia 1986 r.: A. Sulimowicz, *Listy do Łucka*, s. 48.

34 S. Kalużyński, *Władysław Kotwicz (1872–1944)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1972, nr 2, s. 103–114; E. Tryjarski, *Studia turkologiczne Władysława Kotwicza*, „Nauka Polska” r. 21, 1973, nr 2, s. 139–145.

wiadomo o innych orientalistach polskich. W marcu 1943 r. prof. Kotwicz przekazał przez córkę Marię list do A. Zajączkowskiego. „Otrzymałem – napisał Zajączkowski do T. Kowalskiego – od prof. W. Kotwicza list szczegółowy [zawierający – dop. J.T.] szereg pytań, na które szczegółowo odpowiedziałem i przesłałem przez okazję”³⁵. W lutym 1944 r. dotarła do Warszawy pogłoska, którą A. Zajączkowski określił ostrożnie, ale krytycznie: „Wielką nowiną była dla mnie wiadomość o profesorze mongoliście. Ano, *habent sua fata professores*”. Mogło to dotyczyć sprawy ewakuacji profesora do Niemiec. Z wielu powodów takiego rozwiązania prof. W. Kotwicz sobie nie życzył i nie zamierzał realizować. Pozostał w Czarnym Borze. Projektodawcami mogli być działacze krymscy – A. Zihni i E. Szykiewicz – z Berlina.

W Czarnym Borze przeważała ludność polska, co dawało W. Kotwiczowi i jego córce pewne możliwości zarobkowe czy otrzymywania pomocy. Kotwicz w latach wojny opublikował jedynie krótki podręcznik: *Gramatykę języka litewskiego* (Wilno 1940), co świadczy o jego pragmatyzmie i poszukiwaniu środków utrzymania³⁶. Podczas całej wojny nie podjął pracy zarobkowej, a jedynie zajmował się działalnością naukową; wykorzystywał przy tym własne i litewskie zbiory biblioteczne. Wybrane pozycje z pewnością przywoziła mu z Wilna córka Maria Kotwiczówna. Profesor własnoręcznie dokonał spisu swoich rękopisów, które jak oceniał, powinny zostać opublikowane. Po jego śmierci (3 października 1944 r.) córka przewiozła manuskrypty i księgozbiór ojca do Warszawy. Dzięki temu najważniejsze prace, uzupełnione przez autora podczas wojny, zostały opublikowane przez jego ucznia ze Lwowa Mariana Lewickiego³⁷.

Seraja Szapszał (1873–1961) studiował na Wydziale Języków Wschodnich Uniwersytetu Petersburskiego w latach 1894–1899, dobrze poznał język turecki i perski. W latach 1900–1909 przebywał w Persji, później wrócił do Rosji. Od 1911 r. był prezesem I Sekcji Bliskiego Wschodu w Towarzystwie Orientalistycznym Rosyjskim. Na Krymie aktywnie uczestniczył w życiu religijnym Karaimów, organizując w Eupatorii Karaimskie Seminarium Duchowne, bibliotekę i muzeum: 1916–1920. Po okresie emigracji w Turcji (1921–1927) został zaocznie obrany hachanem z siedzibą w Trokach (1927). Podczas dziesięciolecia – 1928–1939 – został członkiem Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego, publikował artykuły naukowe i popularne, współpracował z redakcją „Myśli Karaimskiej”. Prowadząc lektorat z języka tureckiego w Szkole Nauk Politycznych przy Uniwersytecie Wileńskim, od 1935 r. korzystał z opracowanego przez siebie skryptu: *Wypisy tureckie*. Hadzi Seraja Chan Szapszał rezydował w Trokach, gdzie kupił dom. Korzystając z okresu stabilizacji, odwiedził gminę karaimską w Poniewieżu, w Republice Litewskiej (26 października 1939 r.)³⁸.

35 Por. listy A. Zajączkowskiego do T. Kowalskiego: 6 VIII 1940, 12 IV 1941, 25 X 1941, 30 VIII 1942, 24 III 1943, 11 IX 1943 oraz 1 III 1944. *Urzeczeni Orientem*, s. 162, 166, 172, 175, 186, 191 i 197.

36 W. Kotwicz, *Gramatyka języka litewskiego w zarysie*, Wilno 1940, s. 137.

37 M. Kotwiczówna, *Bibliografia Władysława Kotwicza. Księga dla uczczenia pamięci Władysława Kotwicza (1872–1944)*, red. M. Lewicki, A. Zajączkowski, „Rocznik Orientalistyczny” t. 16, 1950, s. XXXI–XLVIII; W. Kotwicz, J. Kowalewski *orientalista (1807–1878)*, Wstęp – M. Lewicki, Wrocław 1948; W. Kotwicz, *Studia nad językami altajskimi*, Kraków 1951 (odb. „Rocznik Orientalistyczny” t. 16, 1950), por. K. Stachowski, *Władysława Kotwicza nieopublikowany „Rzut oka na losy orientalistyki w Polsce” (1938)*, „LingVaria” t. 7, 2012, nr 2 (14), s. 207–237.

38 J. Tyszkiewicz, *Orientalistyczne środowisko w Wilnie: 1919–1939*, „Przegląd Orientalistyczny” 2008, nr 3–4, s. 173–181; S. Gąsiorowski, *Między Rosją, Persją i Turcją. Życie i działalność Seraja Szapszała w latach 1873–1927*, [w:] *Od Anatolii po Syberię. Świat turecki w oczach badaczy*, red. E. Siemieniec-Golaś, J. Gięgięwa-Okoń, Kraków 2010, s. 57–67.

Po aneksji Litwy przez Związek Sowiecki (15 czerwca 1940 r.) został pozbawiony urzędu hachana i zmuszony do przekazania swoich zbiorów muzealnych władzom Republiki Socjalistycznej Litwy (16 stycznia 1941 r.). W zamian został mianowany dyrektorem Muzeum Karaimskiej Historii i Etnografii przy Akademii Nauk Litewskiej SSR. Po zajęciu Wileńszczyzny przez Niemców (koniec czerwca 1941 r.) pozostał kierownikiem Muzeum przeniesionym do Trok (21 sierpnia 1941 r.), do budynku zbudowanego z dotacji prezydenta RP jeszcze w 1938 r. Jego praca w Muzeum, przemianowanym na Trocki Instytut Etnologiczny (6 października 1941 r.), a następnie na Muzeum Karaimskie (od 20 marca 1942 r.), przebiegała bez trudności³⁹.

Rozpoczęcie planowej eksterminacji Żydów na Litwie spowodowało poważne zagrożenie dla Karaimów. S. Szapszał jako świetny znawca problemu odwoływał się do istniejących opracowań naukowych i źródeł. Napisał obszerny tekst historyczny po niemiecku i osobiście interweniował w Berlinie. Obronił także przed zniszczeniem kienesę w Wilnie. Przekonał władze niemieckie o tureckim pochodzeniu Karaimów. Komisja niemieckich antropologów w 1942 r., po kolejnych pomiarach osób z populacji Karaimów trockich i wileńskich, oddaliła od nich groźbę zagłady⁴⁰. Zasadnicze znaczenie w obronie Karaimów miała przede wszystkim wieloletnia akcja wydawania zaświadczeń, przynależności do wspólnoty karaimskiej obywatelom różnych krajów (Niemcy, Czechy, Francja) właśnie przez S. Szapszala. Od 1927 r. był on faktycznie uznawany za najwyższego zwierzchnika religijnego Karaimów w całej Europie po upadku hachanatu taurydzkiego w Rosji. S. Szapszał był człowiekiem wykształconym, rozważnym i pracowitym. Nie uchylał się od licznych zleceń i dawania wyjaśnień, kierowanych do niego przez urzędy niemieckie, zwłaszcza w latach 1941–1944. Poświadcza to obszerna dokumentacja zachowana po jego działalności⁴¹.

Po wkroczeniu Armii Czerwonej do Wilna (połowa lipca 1944 r.) Szapszał ponownie utracił urząd hachana. Część Karaimów wileńsko-trockich postanowiła emigrować do Polski, część chciała zostać. Szapszał otrzymał wstępną zgodę Głównego Pełnomocnika PKWN na przyjazd do Polski 28 lutego 1945 r., którą zakwestionowały władze radzieckie. Jeszcze w połowie maja 1945 r. Szapszał prosił prof. T. Kowalskiego o wystaranie się dla niego etatu lektora na Uniwersytecie Jagiellońskim. Część Karaimów uzyskała zgodę i przeniosła się do Polski. Seraja Szapszał musiał zostać w Wilnie⁴². 1 lipca 1946 r., w wieku 73 lat, został raz jeszcze mianowany dyrektorem Karaimskiego Muzeum Historyczno-Etnograficznego w Wilnie. Dopiero rok później (30 czerwca 1947 r.), po ostatecznej odmowie prawa do emigracji, przyjął wraz z żoną obywatelstwo sowieckie. W lutym

39 *Seraja Szapszał's Karaim Collection*, red. Ž. Bačys, Wilno 2003, s. 7–21.

40 *Urzeczeni Orientem*, listy z 30 III 1942, s. 175, 25 XI 1942 i 23 XI 1942, s. 181–183, 24 III 1943, s. 185.

41 S. Gąsiorowski, *Szapszał Seraja Markowicz (1873–1961)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 47, 2010, s. 61–64; M. Abkowiec, *Działalność organizacyjna Karaimów w pierwszej fali emigracji rosyjskiej w przededniu II wojny światowej na podstawie korespondencji z hachanem Serają Szapszalem*, „Almanach Karaimski” t. 3, 2014, s. 7–24; R. Witkowski, *Los Karaimów podczas II wojny światowej. Kilka uwag historyka*, „Almanach Karaimski” t. 3, 2014, s. 159–214.

42 J. Tyszkiewicz, O. Emiroglu, *Z historii orientalistyki w pol. XX w. List Serai Szapszala po turecku do Tadeusza Kowalskiego*, „Przegląd Orientalistyczny” 2009, nr 1–2, s. 9–16; A. Serebrakowski, *Tatarzy i Karaimi wileńscy wobec powojennej ewakuacji ludności polskiej i żydowskiej z Litewskiej SRR*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 1999, nr 3, s. 145–146; *Urzeczeni Orientem*, listy z 22 XII 1945 i 29 I 1946, s. 204, 207. Por. też R. Witkowski, *Epizod z życia Serai Szapszala*, „Almanach Karaimski” t. 4, 2015, s. 167–172.

1950 r. został bez pracy i wówczas skierował osobisty list (23 lutego 1950 r.) do Józefa Stalina. Wkrótce został pracownikiem Instytutu Historii i Prawa ANLSRR, ale Muzeum Karaimskie zostało zlikwidowane (2 czerwca 1951 r.). Zbiory rozdzielono między Muzeum Etnografii i Bibliotekę Akademii Nauk LSRR w Wilnie. 8 stycznia 1955 r. Wyższa Komisja Kwalifikacyjna przyznała Szapszałowi tytuł doktora nauk filologicznych, bez przedstawienia dysertacji. Pozostawił w rękopisie obszerne teksty: *Istorija tjurkov-karaimov v Krymu, Litvie i Polše* oraz *Karaimy v Litvie*. Od 1955 r. współpracował w opracowaniu obszernego *Słownika karaimsko-rosyjsko-polskiego* (17 400 haseł), wydanego dopiero w 1974 r.

Po studiach orientalistycznych i uzyskaniu doktoratu w Berlinie – 1919–1923 – Jakub Szynekiewicz (1884–1966), jako jedyny kandydat, został wybrany na muftiego muzułmanów w Polsce. Rezydował w Wilnie w latach 1926–1939. Został członkiem Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego, uczestniczył w zjazdach PTO organizowanych w Wilnie, sporadycznie publikował artykuły w „Roczniku Tatarskim”. Wobec nikłego dorobku naukowego nie został wykładowcą w Uniwersytecie Wileńskim. Przez cały okres międzywojenny nie angażował się w żadne działania polityczne, poza uroczystościami państwowymi. Jako mufti podróżował po krajach z większością muzułmańską, po Palestynie, Syrii, Egipcie i Turcji, składając pisemne relacje dla polskiego MSZ⁴³. Miało to zapewne wpływ na jego decyzje i działania w latach 1942–1944. Wojna zastała go w Wilnie, gdzie przyjął obywatelstwo litewskie w 1941 r. Otrzymał zachętę i aprobatę wojskowych władz niemieckich na rozciągnięcie zwierzchnictwa religijnego także na muzułmanów Republiki Litewskiej. Później przyjął funkcję muftiego tzw. Ostlandu, czyli całego obszaru zajętego przez Wehrmacht: ziem Polski wschodniej, Litwy, Łotwy i Estonii.

Przekonany przez bratanka Edige Szynekiewicza, krymskiego działacza narodowego, podjął współpracę z niemiecką administracją⁴⁴. W 1942 r. poparł projekt reemigracji Tatarów na Krym. W latach 1943–1944 razem z E. Szynekiewiczem próbował powołać Związek Młodych Tatarów, proniemiecką organizację młodzieżową. Z miejscową ludnością Wileńszczyzny, Polakami, Żydami i Karaimami utrzymywał poprawne stosunki. Jednakże większość mieszkańców Wilna krytycznie oceniała jego współpracę z okupantem niemieckim. O ratowaniu przez muftiego niektórych Żydów, przez dawanie zaświadczeń przynależności do gminy muzułmańskiej, nie wiadano. Jego osobiste kontakty z Josephem Goebbelsem, jako wynik wspólnych studiów w Berlinie, nie odegrały większej roli w sprawie Karaimów, wyłączenia ich spod zagrożenia i eksterminacji. Mufti z konieczności został włączony w sprawę paranaukowych badań antropologicznych. Niechętnie zgodził się na niemieckie pomiary antropologiczne Tatarów w końcu 1942 r. Tatarów litewsko-polskich trudno było zaliczyć do „rasy aryjskiej”, promowanej przez nazistów. J. Szynekiewicz próbował wzmocnić więzi religijne pomiędzy muzułmanami byłego państwa polskiego. Przyjechał do Warszawy i odprawił uroczystości Święta Bajramu (8 grudnia 1943 r.). Obecny na modlitwach Ananiasz Zajączkowski stwierdził, że strona religijna święt wypadła

43 G. Czerwiński, *Sprawozdania z podróży muftiego Jakuba Szynekiewicza. Źródła, omówienie, interpretacja*, Białystok 2013, („Studia Tatarskie”, ser. 1). Podróże przypadły na lata 1926–1937.

44 S. Chazbijewicz, *Edige Kirimal – Szynekiewicz – biografia*, „Przegląd Tatarski” 2017, nr 2, s. 25–28; S. Chazbijewicz, *Przyczynek do relacji tatarsko-karaimskich w okresie międzywojennym i późniejszym*. *Hachan Hadży Seraja Szapszał i mufti dr Jakub Szynekiewicz*, „Almanach Karaimski” t. 3, 2014, s. 151–156.

bardzo dobrze, a modły zgromadziły wszystkie grupy muzułmanów mieszkających wtedy w Warszawie: Tatarów, Turków i Persów⁴⁵.

O pracy naukowej i popularyzatorskiej J. Szyrkiewicza w latach 1940–1944 w zakresie orientalistyki nic nie wiadomo. Brak rozważań i namowy E. Szyrkiewicza sprowadziły go na drogę kolaboracji z Niemcami. W lipcu 1944 r. J. Szyrkiewicz ewakuował się z Wilna, przez Kraków do Wiednia; po zakończeniu wojny do Egiptu. W 1957 r. wyjechał do Stanów Zjednoczonych. Za tęsknotę za niepodległym Krymem i słabą orientacją polityczną zapłacił wysoką cenę. Muftim polskim pozostał formalnie do końca swojego życia (1966).

W Uniwersytecie Lwowskim wykształcenie orientalistyczne i początki kariery naukowej rozpoczął Marian Lewicki (1908–1955). Wojna i warunki życia w okupacji – sowieckiej i niemieckiej – oderwały go całkowicie od pracy naukowej i zmusiły do ciężkich wysiłków w zdobywaniu środków do życia. Będąc uczniem gimnazjalnym w Lwowie, został członkiem Towarzystwa Przyjaciół Dalekiego Wschodu (1925). Na seminarium filologii Dalekiego Wschodu, prowadzonym przez prof. Władysława Kotwicza, zaznajomił się z dziejami różnych ludów koczowniczych Azji Środkowej, Azji Przedniej i Europy Wschodniej. Za główny kierunek studiów przyjął językoznawstwo altajskie, języki: mongolski, tureckie i mandżursko-tunguskie. Język arabski, perski i sanskryt poznawał na zajęciach prof. Zygmunta Smogorzewskiego i Stefana Stasiaka. W 1931 r. obronił pracę magisterską u prof. W. Kotwicza nt. *Liczba mnoga w językach altajskich*. W 1935 r. uzyskał doktorat. Pracę uniwersytecką rozpoczął w 1929 r. Stanowisko starszego asystenta objął w 1936 r. W 1932 r. został członkiem Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego i gorliwie uczestniczył w kolejnych Zjazdach Orientalistów Polskich.

Od początku drogi zawodowej uprawiał głównie dwa zespoły tematyczne: gramatykę historyczno-porównawczą języków altajskich oraz związki polityczne i kulturowe ludów altajskich z sąsiednimi społecznościami Azji i Europy Wschodniej. Zadebiutował rozprawą *O tekście sanskrycko-tureckim w piśmie brahmi* (1936)⁴⁶, następnie opublikował artykuł *Z rozważań nad kontaktami Słowian z ludami altajskimi* (1937) i tezy doktoratu w „*Collectanea Orientalia*”, nr 15 (1938). Fundusz Kultury Narodowej przyznał mu w 1937 r. roczne stypendium naukowe, które umożliwiło studia w Paryżu, w École des Langues Orientales Vivantes oraz w Collège de France. Tutaj zgromadził materiały do pracy habilitacyjnej o języku mongolskim w transkrypcji chińskiej z XIV w. Gdy wrócił do kraju, wybuchła wojna.

Po wkroczeniu Armii Czerwonej, w październiku 1939 r., zwolniony z uniwersytetu potrafił znaleźć pracę fizyczną, która ochroniła go od deportacji i głodu. O jego losy dopytywał się listownie prof. W. Kotwicz, w Krakowie i Warszawie. Przez cztery lata dla M. Lewickiego nie było mowy o jakiegokolwiek pracy orientalistycznej. Na wiosnę 1944 r. prof. W. Kotwicz potwierdził swoją pozytywną ocenę o dorobku dr. M. Lewickiego. Rada Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Lwowskiego 14 czerwca 1944 r. postulowała habilitowanie Lewickiego. To był powrót do nauki i grona uczonych⁴⁷.

45 *Urzeczeni Orientem*, 23 XII 1942, 24 III 1943 i 9 XII 1943, s. 182–183, 185, 194–195; Szyrkiewicz *Jakub (1884–1966)*, [w:] *Słownik biograficzny Tatarów polskich XX wieku*, s. 186–187; S. Chazbijewicz, *Jakub Szyrkiewicz – postać tragiczna*, „Przegląd Tatarski” 2011, nr 2, s. 8–11.

46 S. Kałużyński, *Marian Lewicki (15 III 1908–13 XI 1955)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1956, nr 3 (18), s. 299–312; M. Lewicki, *O tekście sanskrycko-tureckim w piśmie brahmi*, „Rocznik Orientalistyczny” t. 12, 1936, s. 194–206.

47 Por. podobne losy innego pracownika Uniwersytetu Lwowskiego po 1939 r.: M. Gębarowicz, *Autobiografia. Jeden żywot w służbie nauki*, „Znak” 1982, nr 5, s. 416–417.

Dla dr. Mariana Lewickiego wojna skończyła się dopiero w 1946 r., kiedy repatriował się ze Lwowa do Krakowa. Nieocenioną zasługą dr. M. Lewickiego dla orientalistyki i turkologii polskiej była opieka i przewiezienie do Krakowa obfitych materiałów naukowych, cennej biblioteki wschodoznawczej prof. W. Kotwicza, archiwum i biblioteki Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego, archiwum redakcji „Rocznika Orientalistycznego” oraz pozostałych egzemplarzy z nakładów 13 tomów tego wydawnictwa. Bez wahania pierwsze lata powojenne, 1946–1950, poświęcił on wydaniu gotowych tekstów W. Kotwicza. Został wybrany (1947) na sekretarza PTO, zaś po zgonie prof. T. Kowalskiego podjął obowiązki redaktora „Rocznika Orientalistycznego”⁴⁸. Życie M. Lewickiego jest dobitnym przykładem, jak utalentowany i pracowity turkolog był w czasie II wojny światowej całkowicie odsunięty od nauki, walcząc o przetrwanie, przy stałym istnieniu fizycznego zagrożenia.

Zakończenie

W podsumowaniu podajemy daty życia, okresy zagrożenia, okoliczności śmierci i wymieniamy turkologów, którzy przeżyli wojnę (dożyli do 9 maja 1945 r.). Wskazujemy: okresy pozostawania pod okupacją niemiecką (skrót: ON) lub sowiecką (skrót: OS), daty aresztowań, daty odebrania życia, śmierci naturalnej podczas wojny, emigracji i liczbę orientalistów, którzy przeżyli wojnę w kraju i mogli podjąć pracę naukową.

1. Dr Stanisław Szachno-Romanowicz (ur. 1900), pracownik AGAD i Sztabu Generalnego WP, ewakuowany z Warszawy 8 X 1939 r. Na emigracji walczył w wojsku polskim. Zmarł w Londynie w 1973 r.
2. Leon Kryczyński (ur. 1887), od 2 IX 1939 r. w ON; aresztowany 20 IX 1939 r., stracony 11 XI 1939 r.
3. Prof. Tadeusz Kowalski (ur. 1889), od 6 IX 1939 r. w ON, aresztowany 6 XI 1939, zwolniony 8 II 1940 r.; zmarł po wojnie w kraju w 1948 r.
4. Olgierd Kryczyński (ur. 1884), od 19 IX 1939 w OS, aresztowany 15 I 1941 r., rozstrzelany 2 VI 1942 r.
5. Mgr Ali Woronowicz (ur. 1902), od 17 IX 1939 r. w OS, aresztowany 21 I 1941 r.; zginął w więzieniu w końcu VI 1941 r.
6. Mgr Stanisław Kryczyński (ur. 1911), od 8 IX 1939 r. w ON; zmarł śmiercią naturalną 30 X 1941 r.
7. Prof. Władysław Kotwicz (ur. 1872), od 19 IX 1939 r. w OS; 1941–1944 w ON, zmarł śmiercią naturalną 3 X 1944 r.
8. Aleksander Mardkowicz (ur. 1875), od 17 X 1939 r. w OS; VI 1941–1944 w ON, zmarł śmiercią naturalną 3 IV 1944 r.
9. Prof. Ananiasz Zajązkowski (ur. 1903); od 29 IX 1939 do II 1945 w ON; pracował w kraju, zmarł na wyjeździe naukowym w Rzymie w 1970 r.
10. Seraja Szapszał (ur. 1873), od 19 IX 1939 r. w OS; VI 1941–1944 w ON, zmarł w Wilnie w 1961 r.

48 S. Kałużyński, *Marian Lewicki (1908–1955)*, „Lud” t. 43, 1956, s. 431–435; S. Kałużyński, *Marian Lewicki (1908–1955)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 17, 1972, s. 232–233.

11. Dr Jakub Szynkiewicz (ur. 1884), od 19 IX 1939 r. w OS; VI 1941–1944 w ON; emigrował i zmarł w Stanach Zjednoczonych w 1966 r.
12. Dr Marian Lewicki (ur. 1908), od 20 IX 1939 r. w OS; VI 1941–1944 w ON; zmarł w kraju po wojnie w 1955 r.

Z 12 osób, których losy śledziliśmy, przeżyła wojnę połowa: dwóch profesorów, dwóch zwierzchników religijnych i dwóch doktorów orientalistyki. Z tych sześciu ocalałych obaj zwierzchnicy religijni (mufti J. Szynkiewicz i hachan S. Szapszał) oraz jeden doktor znaleźli się na emigracji lub za granicą (Litwa). Po 1945 r. pracę naukową w kraju podjęło tylko trzech: prof. T. Kowalski (zm. 1948), dr M. Lewicki (zm. 1955) i prof. A. Zajączkowski (zm. 1970).

Bibliografia

Abkowicz M., *Działalność organizacyjna Karaimów w pierwszej fali emigracji rosyjskiej w przededniu II wojny światowej, na podstawie korespondencji z hachanem Seraja Szapszałem*, „Almanach Karaimski” t. 3, 2014, s. 7–234.

„Almanach Karaimski” t. 1–5, 2012–2016.

Chazbijewicz S., *Edige Kirimal-Szynkiewicz – biografia*, „Przegląd Tatarski” 2017, nr 2, s. 25–28.

Czerwiński G., *Sprawozdania z podróży muftiego Jakuba Szynkiewicza. Źródła, omówienie, interpretacja*, Białystok 2013.

Długosz M., Scholz P., *Ormianie (Armeńczycy)*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 14, Lublin 2010, s. 802–806.

Dzabagi-Skibniewska Dz., *Wspomnienie o Leonie Kryczyńskim*, „Życie Muzułmańskie” r. 1, 1986, nr 1, s. 4–5.

Dubiński A., *Fragmety korespondencji prof. Tadeusza Kowalskiego z Aleksandrem Mardkowiczem*, „Przegląd Orientalistyczny” 1998, nr 1 (145), s. 62–67.

Dubiński A., *Publikacje religioznawcze w zakresie karaimoznawstwa polskiego (1918–1980) – bibliografia*, [w:] A. Dubiński, *Caraimica. Prace karaimoznawcze*, Warszawa 1994, s. 279–280.

Gwiazdomorski J., *Wspomnienia z Sachsenhausen. Dzieje uwięzienia profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego: 6.XI 1939 – 9.II 1940*, Kraków 1975.

Gąsiorowski S., *Między Rosją, Persją i Turcją. Życie i działalność Seraja Szapszała w latach 1873–1927*, [w:] *Od Anatolii po Syberię. Świat turecki w oczach badaczy*, red. E. Siemieniec-Gołaś, J. Georgiewa-Okon, Kraków 2010, s. 57–67.

Gąsiorowski S., *Szapszał Seraja Markowicz (1873–1961)*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. 47, 2010, s. 61–64.

Jakubovskas A., *Nieznane losy Olgierda Kryczyńskiego*, „Życie Tatarskie” 2008, nr 18, s. 19–26.

Kałużyński S., *Władysław Kotwicz (1872–1944)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1972, nr 2, s. 103–114.

Kałużyński S., *Marian Lewicki (15 III 1908–13 XI 1955)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1956, nr 3 (18), s. 299–312.

Karaimi, red. B. Machul-Telus, Warszawa 2012.

Kąkolewski K., *Co u pana słychać? Dziesięciu byłych nazistów wysokiej rangi*, Poznań 2010.

Konopacki A., *Życie religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XIX wieku*, Warszawa 2010.

Konopacki M., *Leon Najman Kryczyński (25 IX 1887–XI 1939)*, „Przegląd Orientalistyczny” 1964, nr 1 (49), s. 35–37.

Kotwicz W., *Studia nad językami altajskimi*, Kraków 1951 (odb. „Rocznik Orientalistyczny” t. 16, 1950).

Kowalski T., *Podróż naukowa polska do Azji Mniejszej*, „Rocznik Orientalistyczny” t. 5, 1927, s. 240–245.

Księga dla uczczenia pamięci Władysława Kotwicza (1872–1944), red. M. Lewicki, A. Zajązkowski, „Rocznik Orientalistyczny” t. 16, 1950.

Kryczyński S., *Kronika wojenna Tatarów litewskich*, wyd. J. Tyszkiewicz, (dodatek do „Rocznika Tatarów Polskich”, Gdańsk 1997/1998).

Kryczyński S., *Wspomnienia, Utwory poetyckie. Eseje*, oprac.. G. Czerwiński, („Studia Tatarskie”, ser. 2), Białystok 2014.

Leon Najman Mirza Kryczyński – lider ruchu kulturalnego Tatarów polskich, red. S. Chabijewicz, Gdańsk 1998.

Miśkiewicz A., *Tatarzy polscy: 1918–1939*, Warszawa 1990.

Oriental Studies in the sixty years of independent Poland, red. W. Tyloch, Warsaw 1983.

Pawelec M., *Nowe szczegóły z biografii Aleksandra Mardkowicza (1875–1944)*, „Almanach Karaimski” , t. 4, 2014, s. 19–32.

Podróże do serca islamu. Antologia międzywojennego reportażu polskich Tatarów, oprac. i wyd. G. Czerwiński, („Studia Tatarskie”, ser. 8), Białystok 2014.

Seraja Szapszal’s, Collection, ed. Ž. Bačys, Vilnius 2003.

Serebrakowski A., *Tatarzy i Karaimi wileńscy wobec powojennej ewakuacji ludności polskiej i żydowskiej z Litewskiej SRR*, „Wrocławskie Studia Wschodnie” 1999, nr 3, s. 145–156.

Stachowski K., *Władysława Kotwicza nieopublikowany „Rzut oka na losy orjentalistyki w Polsce (1938)*, „LingVaria” t. 7, 2012, nr 2 (14), s. 207–237.

Stołycho K., *W niewoli u NSDAP*, Kraków 1946.

Stopka K., *Ormianie w Polsce dawniejszej i dzisiejszej*, Kraków 2000.

Sulimowicz A., *Listy do Łucka. Aleksander Mardkowicz jako adresat korespondencji Ananjasza Zajązkowskiego*, „Almanach Karaimski” t. 2, 2013, s. 37–60.

Szynkiewicz Jakub (1884–1966), [w:] *Słownik biograficzny Tatarów polskich XX wieku*, red. A. Miśkiewicz, Białystok 2016, s. 186–187.

Szachno-Romanowicz S., *Planetne dualary Tatarów polskich*, „Rocznik Tatarów Polskich” t. 4, 1997, s. 7–10.

Szyszman S., *Le Käräism*, Lausanne 1980.

Tadeusz Kowalski 1889–1948. Materiały z posiedzenia naukowego PAU w dniu 19 czerwca 1998, red. R. Majkowska, („W służbie nauki”, t. 4), Kraków 1999.

Tryjarski E., *Armeno-Kipchak Studies, Collected papers*, red M. Mejor, A. Bareja-Starzyńska, Warszawa 2017.

- Tryjarski E., *In confinibus Turcarum. Szkice turkologiczne*, Warszawa 1995.
- Tryjarski E., *Studia turkologiczne Władysława Kotwicza*, „Nauka Polska” r. 21, 1973, nr 2, s. 139–145.
- Tryjarski E., *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich*, „Rocznik Orientalistyczny” t. 23, 1960, nr 3, s. 7–55.
- Tyszkiewicz J., *Dorobek historyczny Leona i Stanisława Kryczyńskich, Środowiska historyczne II Rzeczypospolitej*, cz. 2, *Materiały konferencji naukowej w Cedzynie i Białymstoku w 1986 i 1987*, red. J. Maternicki, Warszawa 1987, s. 371–388.
- Tyszkiewicz J., *Dział wschodni Archiwum Głównego przed 80 laty*, [w:] *Historia memoria scriptum. Księga jubileuszowa z okazji osiemdziesięciolecia prof. Edmunda Potkowskiego*, red. J. Krochmal, Warszawa 2015, s. 140–151.
- Tyszkiewicz J., *Imam Ali Isma'il Woronowicz w Warszawie i w Klecku: 1937–1941*, „Rocznik Tatarów Polskich” t. 3, 1995, s. 7–15.
- Tyszkiewicz J., *Leon Kryczyński jako redaktor „Rocznika Tatarskiego” w latach 1930–1939*, „Życie Muzułmańskie” 1988, nr 8, s. 33–40.
- Tyszkiewicz J., *Orientalistyczne środowisko w Wilnie 1919–1939*, „Przegląd Orientalistyczny” 2008, nr 3–4, s. 173–181.
- Tyszkiewicz J., *Początki seminarium turkologicznego prof. A. Zajączkowskiego 1933–1936*, „Almanach Karaimski” t. 3, 2014, s. 107–118.
- Tyszkiewicz J., *Początki turkologii w Warszawie na tle ówczesnych uwarunkowań: 1923–1934*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” t. 60, 2015, nr 3, s. 7–31.
- Tyszkiewicz J., *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVIII w.*, Warszawa 1989.
- Tyszkiewicz J., *Z historii Tatarów polskich: 1794–1944*, Warszawa 2002.
- Tyszkiewicz J., *Zainteresowania i dorobek badawczy Stanisława Kryczyńskiego (1911–1941)*, [w:] *Słowiańszczyzna i dzieje powszechne. Studia ofiarowane prof. L. Bazyłowowi*, red. W. Barabasiewicz, Warszawa 1985, s. 363–385.
- Urbańczyk S., *Uniwersytet za kolczastym drutem*, Kraków 2014.
- Urzeczeni Orientem. Listy Ananjasza Zajączkowskiego do Tadeusza Kowalskiego: 1925–1948*, red. T. Majda, Warszawa 2013.
- Usmanowa D., *Dokumenty z litewskiego archiwum*, tłum. M. Czachorowski, „Przegląd Tatarski” 1438/2016, nr 4 (32), s. 24–27.
- Warmińska K., *Tatarzy polscy. Tożsamość etniczna i religijna*, Kraków 1999.
- Zaborowski J., Poznański S., *Sonderaktion Krakau. W 25 rocznicę 6 XI 1939*, Warszawa 1964.
- Zajączkowski W., *Aleksander Mardkowicz (1875–1944)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 19, 1974, s. 617–618.
- Zajączkowski A., *Kryczyński Olgierd z przydomkiem rodowym Najman Mirza*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 15, 1970, s. 56–457.
- Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1625–1630 w języku ormiańsko-kipczackim*, oprac. E. Tryjarski, Warszawa 2010.
- Zapisy sądu duchownego Ormian miasta Lwowa za lata 1564–1604 w języku ormiańsko-kipczackim*, oprac. E. Tryjarski, Warszawa 2017.

Prof. dr hab. **JAN WACŁAW TYSZKIEWICZ** (ur. 1939), absolwent historii i archeologii w Uniwersytecie Warszawskim, em. prof. IH UW, mediewista i nowożytnik. Zainteresowania: dzieje Słowian średniowiecznych, koczownicy w Europie, nauki pomocnicze historii, wojskowość wschodnio-europejska do XVII w. Publikacje: 12 książek, 425 artykułów. Pracownik: Akademia Humanistyczna w Pułtusk, Wydział Historyczny, kierownik Katedry Historii Średniowiecznej, Aleja Mickiewicza 36B, 06-100 Pułtusk. Nr tel. 23 692 97 22.